

سرچشمه حکمت
جرعه دوم

چهار و چهار

سفارش‌های امیر مؤمنان به امام مجتبی علیه السلام
شرح و تفسیر حکمت سی و هشتم نهج البلاغه

دکتر محسن اسماعیلی
دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران

فهرست مطالب

۱۳	حکمت سی و هشتم در یک نگاه
۱۵	مقدمه
۲۱	چند یادآوری

۲۳	گفتار اول: کلیات و مقدماتی درباره وصایای حضرت علی (ع)
۲۴	۱-۱. مفهوم وصیت و احکام آن
۲۵	۲-۱. انواع وصایای امام
۲۷	۳-۱. عمومی بودن وصایای امام
۲۸	۴-۱. دو رهاورد مهم از وصایای امام

۳۳	گفتار دوم: نگاهی اجمالی به حکمت سی و هشتم
۳۳	۱-۲. تعدد نقل ها و تفاوت های ناچیز
۳۵	۲-۲. دفع ضرر؛ واجب تر و مهم تر از جلب منفعت
۳۶	۳-۲. چرا چهار و چهار؟!
۳۸	۴-۲. تفکیک عقل نظری و عقل عملی

گفتار سوم: بالاترین دارایی، عقل است ۴۱

۳-۱. مفهوم بی‌نیازی و اقسام دارایی‌ها ۴۲

۳-۲. عقل؛ برترین دارایی ۴۳

۳-۳. میزان عقل؛ ملاک ارزش دین ۴۵

گفتار چهارم: بزرگ‌ترین ناداری، حماقت است ۴۷

۴-۱. هراس و تنفر انسان از نابودی و ناداری ۴۷

۴-۲. مفهوم و اقسام فقر و ناداری ۴۹

۴-۳. حماقت؛ بالاترین و بدترین فقر ۵۰

۴-۴. حماقت؛ منشأ همه بدبختی‌های دیگر ۵۱

۴-۵. حماقت؛ درد بی‌درمان ۵۳

گفتار پنجم: بدترین تنهایی، خودبینی است ۵۹

۵-۱. مفهوم خاص وحشت و انس ۶۰

۵-۲. خطای انسان در تشخیص مفهوم و مصداق تنهایی ۶۱

۵-۳. عجب؛ بزرگ‌ترین مصداق تنهایی ۶۵

۵-۴. مفهوم عجب و آثار آن ۶۵

۵-۵. تفاوت عجب با تکبر و اِدلال ۶۷

۵-۶. عجب؛ وحشتناک‌ترین تنهایی ۶۸

گفتار ششم: با ارزش‌ترین امتیاز، خوش اخلاقی است ۷۱

۶-۱. مفهوم حَسَب و رابطه آن با نَسَب ۷۱

۶-۲. انسان و منزلت‌خواهی در اجتماع ۷۳

۶-۳. منزلت اجتماعی؛ پسندیده و ناپسند ۷۴

- ۶-۴. نقش خوش اخلاقی در پیدایش منزلت اجتماعی ۷۶
- ۶-۵. اهمیت و آثار خوش اخلاقی ۷۷
- ۶-۶. معنای عام و خاص خوش اخلاقی ۷۹
- ۶-۷. مقصود امام علیه السلام از خوش اخلاقی ۸۰
- گفتار هفتم: اهمیت دوستی و تأثیر سرنوشت ساز آن ۸۳**
- ۷-۱. انواع دوستی و معنای مصادقت ۸۴
- ۷-۲. تأثیر حتمی و عمیق دوستی ها ۸۵
- ۷-۳. انتخاب دوست و تعیین سرنوشت ۸۸
- ۷-۴. اجتناب از دوستی؛ نه ترک تکلیف شرعی و ادب اجتماعی ۹۰
- ۷-۵. هشدارهای اهل علم و معرفت به جوانان ۹۱
- گفتار هشتم: از دوستی با احمق برحذر باش ۹۳**
- ۸-۱. معنای حُمو و اقسام احمق ۹۴
- ۸-۲. مقصود از احمق در این وصیت ۹۷
- ۸-۳. اجتناب از مصادقت؛ با رعایت ادب ۱۰۰
- ۸-۴. دلایل اجتناب از مصادقت با کودن ۱۰۱
- ۸-۵. نشانه های احمق در روایات ۱۰۳
- ۸-۶. هشدار؛ توجیهات ناروا ۱۰۵
- گفتار نهم: از دوستی با بخیل برحذر باش ۱۰۷**
- ۹-۱. مفهوم بخل و معنای بخیل ۱۰۷
- ۹-۲. نکوهش بخل و سرزنش بخیل ۱۱۰
- ۹-۳. آثار بخل و ریشه آن ۱۱۳
- ۹-۴. علت اجتناب از دوستی با بخیل ۱۱۷

گفتار دهم: از دوستی با فاجر بر حذر باش ۱۱۹

۱-۱۰. تفاوت «فجور»، «فسق» و «گناه» ۱۱۹

۲-۱۰. وظیفه مادر برابر گنهکاران ۱۲۴

۳-۱۰. نهی شدید از دوستی با فاجر ۱۲۶

۴-۱۰. علت اجتناب از دوستی با فاجر ۱۲۸

گفتار یازدهم: از دوستی با دروغگو بر حذر باش ۱۲۹

۱-۱۱. مفهوم کذب و اقسام آن ۱۲۹

۲-۱۱. شدت قبح کذب ۱۳۰

۳-۱۱. نهی از دوستی با کذاب ۱۳۵

۴-۱۱. تفاوت کذاب با کاذب ۱۳۶

۵-۱۱. علت اجتناب از دوستی با کذاب ۱۳۸

گفتار دوازدهم: دو مصداق مهم کذابان روزگار ۱۳۹

۱-۱۲. دو معنای کذاب و ملاک آنها ۱۳۹

۲-۱۲. کذاب؛ به معنای گوینده دروغ بزرگ ۱۴۱

۳-۱۲. دو مصداق بسیار مهم کذاب ۱۴۴

۴-۱۲. مدعیان ارتباط با امام زمان علیه السلام ۱۴۴

۵-۱۲. مدعیان دروغین مقامات معنوی و عرفانی ۱۴۹

گفتار سیزدهم: در محضر امام مجتبی علیه السلام ۱۵۵

۱-۱۳. امام و شخصیت فردی و فضایل اخلاقی ۱۵۵

۲-۱۳. امام و دستگاه تبلیغاتی دشمن ۱۵۷

۳-۱۳. امام و جهالت و تأثیرپذیری عوام ۱۶۰

- ۱۳-۴. امام و ترور شخصیت ۱۶۲
- ۱۳-۵. امام و مسئله صلح ۱۶۴
- ۱۳-۶. امام و یاران سست عنصر، اما مدعی ۱۶۵
- ۱۳-۷. امام و اشتیاق به جهاد و شهادت ۱۶۷
- ۱۳-۸. امام و تجسم عقل در آینه صلح ۱۶۹
- ۱۳-۹. امام و مغالطه‌ای قدیمی، اما بی پایه ۱۷۱

گفتار چهاردهم: ترجمه‌های منظوم از حکمت سی و هشتم ۱۷۵

- ۱۴-۱. از کتاب منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه ۱۷۵
- ۱۴-۲. از کتاب خورشید هدایت ۱۷۶
- ۱۴-۳. از کتاب شرح نهج البلاغه منظوم ۱۷۷

- منابع ۱۸۱
- نمایه ۱۸۷

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على محمد و آله
الطيبين الطاهرين واللعن على اعدائهم اجمعين

چهار و چهار، کتابی که اینک در برابر شماست، شرحی است بر حکمت
سی و هشتم نهج البلاغه، که در بردارنده وصایای امام المتقین، حضرت ابوتراب،
علی بن ابی طالب علیه السلام، به فرزند ارشد خویش، کریم اهل بیت، امام حسن
مجتبی علیه السلام است.

این سفارش‌ها در موقعیتی حساس و سرنوشت‌ساز بیان شده و چنان‌که
خواهیم دید، آن پدر بزرگوار که پدر دانا و مهربان همه امت نیز هست، در
کوتاه‌ترین عبارات، جامع‌ترین راهنمایی‌های لازم برای زندگی سعادت‌مندانه را
ارائه داده است. حضرت سیدالاولیاء در ابتدای این وصیت فرموده‌اند: «یا
بَنِي! اخْفِظْ عَنِّي اَرْبَعًا وَ اَرْبَعًا لَا يَضُرُّكَ مَا عَمِلْتَ مَعَهُنَّ»؛ «فرزندم چهار چیز، و
چهار چیز، را از من داشته باش که با آن هر کاری کنی، به تو زیان نخواهد
رسید.

در گفتار دوم از این کتاب خواهید خواند که میان مفسران و شارحان نهج البلاغه، این سؤال مطرح است که چرا امام علیه السلام فرموده‌اند: این هشت چیز را حفظ کن، بلکه تفکیک قائل شده و فرموده‌اند: «أَحْفَظْ عَنِّي أَرْبَعًا وَأَرْبَعًا»؛ این چهار چیز و چهار چیز را حفظ کن. من نام کتاب را از همین نکته لطیف برگرفته‌ام. نگرانی و خوف نسبت به آینده، دغدغه همیشگی انسان بوده و هست. فرزند آدم همواره می‌هراسد که مبادا در آینده خطری او را تهدید کند و هستی مادی یا معنوی‌اش را بر باد دهد. به همین دلیل، بزرگ‌ترین بشارتی که فرستادگان خدا به مؤمنان با استقامت می‌دهند، همین است که نه اندوهی نسبت به گذشته خویش داشته باشند و نه ترسی نسبت به آینده: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ»؛^۱ کسانی که گفتند پروردگار ما خداوند یگانه است، سپس استقامت کردند، فرشتگان بر آنها نازل می‌شوند که ترسید و غمگین مباشید و بشارت باد بر شما به آن بهشتی که به شما وعده داده شده است.

اکنون امام حکیم و پدر رحیم امت، توصیه‌هایی در دو بخش به یادگار نهاده‌اند که آسایش خاطر و احساس امنیت را برای ما به ارمغان خواهد آورد. هر بخشی از این توصیه‌ها در بردارنده چهار پند جاودان است و به همین جهت آن را «چهار و چهار» نامیده‌اند. بخش نخست پندهایی از جنس دانش و حکمت نظری است؛ باورهایی که باید داشته باشیم. و بخش دوم نیز پندهایی است از سنخ رفتار و حکمت عملی؛ آنچه انسان خردمند باید انجام دهد.

گرچه هم آن آموزه‌های علمی و هم این دستورهای عملی، مؤذای^۲ عقل سلیم و رهاورد فطرت سالم است، بی‌تردید شنیدن آنها از زبان «دروازه دانش

۱. سوره فصلت، آیه ۳۰

۲. مؤذا، یعنی محصول و نتیجه

پیامبر « شیرین تر و دل‌نشین تر است؛ او که بر سینه می‌زد و می‌گفت: «در اینجا دانش بسیاری است، اما خواستاران آن اندکند و زودا که پشیمان شوند آن گاه که مرا نیابند.»^۱ و می‌گفت: «ای مردم! پیش از آنکه مرا از دست دهید، از من بپرسید. از من سؤال کنید؛ زیرا دانش اولین و آخرین نزد من است. سوگند به خدا که اگر بر مسند داوری تکیه زنم، میان پیروان تورات بر اساس تورات آنان داوری می‌کنم و ... [آن گاه فرمود:] از من بپرسید پیش از آنکه مرا از دست دهید. سوگند به آن که دانه را شکافت و انسان را آفرید، اگر از آیه آیه قرآن بپرسید، به شما خواهم گفت که چه وقت و درباره چه کسی نازل شده است.»^۲

حکمت سی و هشتم نهج البلاغه، اما خصوصیت دیگری هم دارد. نه تنها گوینده‌اش منحصر به فرد است و نه تنها مخاطب مستقیم آن سبط اکبر نبی ۶ و سرور جوانان اهل بهشت است، که در زمانی بسیار حساس نیز انشا شده است. برخی محققان نوشته‌اند که این توصیه‌ها در فاصله کوتاه میان ضربت و شهادت صورت گرفته است؛ آن گاه که این بنده عاشق در آستانه پرواز به سوی معشوق بوده است.

علی علیه السلام زخمی عمیق و کاری برداشته بود و دیگر امیدی به بهبود نبود. طبیب معروف کوفه نیز گفته بود که دیگر امیدی به نفس‌های پر شمار پدر نداشته باشید. اینک فرزند بزرگ و وارث پرچم ولایت با چشمانی گریان در محضر پدر خسته و رنجور خویش حاضر است.

۱. میزان الحکمه، ج ۱، ص ۲۸۵: عنه علیه السلام؛ و إن هاتنا لَعِلما جَمًا - و أشار إلى صدره - و لكنَّ طَلابَه یسیر، و عن قلیل یلذمون لو قَدَدونی.

۲. همان، ص ۲۸۴: عنه علیه السلام؛ فی حُطْبَتِهِ لَمَّا بُويعَ بالخِلافة - یا معشر الناس، سَلُونی قَبْلَ أَنْ تُنْقِدُونی، سَلُونی فَإِنْ عِنْدی عِلْمُ الْأَوَّلینَ وَالْآخِرینَ. أَمَّا اللَّهُ لَوْ لَئِن لِّی الْوَسْأَةُ لَخَكَمْتُ بَیْنَ أَهْلِ التَّوَارِثَةِ بَوَارِثَهُمْ... ثُمَّ قَالَ - سَلُونی قَبْلَ أَنْ تُنْقِدُونی، فَوَالَّذی فَلَقَ الْحَبَّةَ وَبَرَأَ النَّسَمَةَ لَوْ سَأَلْتُمُونی عَنْ آیَةِ آیَةٍ لَأَخْبَرْتُكُمْ بِوَقْتِ نَزْلِهَا وَ فِی مَنْ نَزَلَتْ.

پدر به سختی می پرسد که دلیل این اشک ها چیست؟ و پسر پاسخ می دهد که چه دلیلی بالاتر از این که شما را در آستانه سفر آخرت می بینم. پدر برای تسلای خاطر و آرامش قلب پسر، در آن حال و هوای نورانی، به او هدیه ای از جنس حکمت می دهد تا خیالش از آینده ای که دیگر علی علیه السلام را در کنار خود ندارد، آسوده کند.^۱

پس نباید این توصیه ها را ساده انگاشت. باید خدا را به همان روح بلند و ملکوتی سوگند داد که توفیق درک و نیز عمل به این وصایا را به ما نیز عنایت فرماید.

کتاب حاضر متن تکمیل شده درس هایی است که در سال ۱۳۹۲، به عنوان شرح و تفسیر نهج البلاغه در روزهای چهارشنبه ارائه شده و بحمدالله هم اکنون نیز ادامه دارد. این جلسات در شهادتگاه و به یاد سیدالشهدای انقلاب اسلامی، آیت الله دکتر سید محمدحسینی بهشتی و هفتادودو تن از همراهانش، در محله «سرچشمه» تهران برگزار می شود؛ و به همین مناسبت نام سرچشمه حکمت را برای مجموعه کتاب های آن برگزیدم.

اینک که نگارش متن درس های شرح و تفسیر این وصیت، تصادفاً، اما دقیقاً با دو مناسبت هفتم تیر، سالروز عروج شهید بهشتی و نیز بیست و یکم ماه مبارک رمضان، سالروز شهادت مولای او و همه ما، امیر مؤمنان علیه آلاف التحية والثناء مقارن شده است، بر خود لازم می دانم ضمن عرض ادب به

۱. در کتاب مصادر نهج البلاغة و أسانیده، ج ۴، ص ۳۶ راجع به حکمت سی و هشتم چنین آمده است: «رواها القاضي القضاة تحت عنوان "وصيته كرم الله وجهه للحسن لما ضربه ابن ملجم" بهذه الصورة: ولما ضربه عليه السلام ابن ملجم دخل عليه الحسن وهو باك فقال له: ما يبكيك يا بني فقال له: مالي لا أبكي وأنت في أول يوم من أيام الآخرة وآخر يوم من أيام الدنيا. فقال: يا بني احفظ عني اربعا واربعا لا يضرك ما عملت بهن شيء. قال: وما هن يا أبة. قال: إن اغتني الغني العقل، وأكبر الفقر الحمق، وأوحش الوحشة العجب، وأكرم الحساب حسن الخلق. قال: يا أبة هذه اربع فأعطني الأربع. قال: يا بني إياك ومصادقة الأحمق... إلى آخر ما نقله الرضي رحمه الله.»

پیشگاه قافله سالار شهدای هفت تیر و دیگر شهدای تاریخ اسلام و انقلاب اسلامی، پیشانی سپاس بر خاک بندگی بسایم و از شکر این همه لطف و کرامت صمیمانه اظهار ناتوانی کنم.

از کوتاهی های قطعی در فهم و خطاهای احتمالی در تبیین مقصود حضرت ابوتراب صلوات الله علیه پوزش می طلبم و چشم امید به عنایت و شفاعت او دوخته ام. متواضعانه و ملتسمانه به درگاه پروردگار مهربان رو می آورم و خدا را به این لحظات علی و فرزندان علی، سوگند می دهم که گفتن، نوشتن و خواندن این کتاب را مقدمه عمل و رستگاری من و شما قرار دهد. ان شاء الله.

از جانب خود و شما به درگاه حضرت حیدر کرار، علی مرتضی روحی لثراب مضجعه الفداء عرضه می دارم که ﴿فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُّزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ﴾^۱.

بنده امیدوار: محسن اسماعیلی

بیست و یکم ماه مبارک رمضان ۱۴۳۷ هـ. ق

هفتم تیرماه سال ۱۳۹۵ هـ. ش

۱. سوره یوسف، آیه ۸۸: ای عزیز! ما و خاندان ما را ناراحتی فرا گرفته و متاع ناپذیری با خود آورده ایم، پیمانه ما را به طور کامل پُر کن و بر ما تصدّق بنما؛ که خداوند تصدّق دهندگان را پاداش می دهد.